

ՎԱՐԴԱՆ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ՔԱԶՈՒԹՅԱՆ, ՍԻՐՈՒ ԵՎ ՆՎԻՐՈՒՄԻ ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԸ ՈՒՇ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

10-14-րդ դարերը նշանավորվեցին հայ գրականության, մասնավորապես բանաստեղծության բուռն զարգացմամբ:

Սկսվում է վերածնությունը, որն, անշուշտ, ենթադրում է գրականության և արվեստի հետագա ծաղկում: Սակայն այդ գործընթացը 14-15-րդ դարերում դադարում է, որին հետևում է կտրուկ անկումը. պատճառը օտարերկրյա նվաճողներն են: Հայաստան աշխարհն իրար հետևից ասպատակում են թուրքական ցեղերը, թաթարները, մոնղոլները:

Հայ ժողովրդի գաղթական զավակները հայրենիքից շատ հեռու, օտարության մեջ, կարողանում են ոչ միայն գոյատևել, այլև պահպանում են իրենց ազգային ոգին: Նրանք գաղթավայրերում զբաղվում են արհեստագործությամբ, առևտրով, հիմնում են եկեղեցիներ և դպրոցներ:

Կաֆայում, Թոխաթում, Ուկրաինայում, Մոլդովայում հաստատված հայերը 16-17-րդ դարերում արդեն իրենց ուրույն տեղն ունեին տվյալ երկրամասի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կյանքում: Բազմաթիվ տեղեկություններ կան հիշյալ գաղթօջախների հայ վաճառականների ու արհեստավորների մասին, որոնք մեծ դեր էին խաղում միջազգային առևտրի ճանապարհին¹: Նրանք, սակայն, ձգտում էին պահպանել հայրենի երկրի սովորություններն ու նախնիների ավանդները:

Դեռևս 13-րդ դարում Երզնկայում և այլ հայկական մեծ քաղաքներում ստեղծվում էին «կտրիճվորաց եղբայրություններ», որոնց անդամները առևտրաարհեստավորական խավի չամուսնացած երիտասարդներ էին: Այդ կտրիճները ուղեկցում էին առևտրական քարավաններին՝ մի քաղաքից մյուսը ապահով տեղափոխվելու համար: Իսկ թշնամիների հարձակումների դեպքում «եղբայրությունները» դառնում էին զինվորական, ինքապաշտպանական միավորումներ: Նման «եղբայրություններ» գոյություն են ունենեցել ողջ միջնադարում:

«Կտրիճվորաց միություններ» կազմավորվել են նաև հայ գաղթավայրերում: Հայ վաճառականներին ու արհեստավորներին առավել մեծ վտանգ էր սպառնում հատկապես օտար երկրներում: Եվ նրանք, հետևելով անցյալի օրինակին, ստեղծում են «կտրիճվորաց եղբայրություններ», որպեսզի կարողանան վտանգի դեպքում պաշտպանել իրենց ունեցվածքը և ապահովել հարազատների անվտանգությունը:

Բավականին տեղեկություններ կան լեհահայ և ուկրաինահայ գաղթօջախներում հայ ամուրի երիտասարդների ստեղծած կազմակերպությունների մասին: Պահպանվել է Յազովեց քաղաքի «կտրիճվորաց եղբայրության» կանոնադրությունը,

¹ Տե՛ս **Լևոն Նաչկիյան**, Հայկական գաղթավայրերը Ուկրաինայում XVI-XVII դարերում, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1954, էջ 45-80:

որը շատ նման է Երզնկայի «Մահմանք և կանօնքին»²: Առանձնակի ուշադրության է արժանի Մոլդովայի Պատուշան, Ուրմանի և Յաշ քաղաքների «Կտրիճվորաց եղբայրության» կանոնադրությունը, որը 17-րդ դարում հաստատել է Եդիագար Կաթողիկոսը, իսկ մեկ դար հետո վերահաստատել է Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արդուրյանը³:

Այն հանգամանքը, որ նման եղբայրությունների գործունեությունը համակարգվում էր Եկեղեցու կողմից, հայագետներին գցել է այն թյուրիմացության մեջ, թե այդ եղբայրությունները եկեղեցական կառույցներ են եղել, իսկ անդամները՝ կրոնավորներ: Ուրիշ հայագետներ էլ երիտասարդական այդ միավորումներին անդրադառնալիս անտեսում էին դրանց ռազմական կառույց լինելու փաստը. «Մոլդավիոյ հայ պատանեկաց կանոնադրութիւնը յիշեցնում է մեզ հին Սպարտացուց կանոնները, որոնց պատանիները որոշեալ հասակն առնելից յետ պատկանում էին հասարակութեան և դաստիարակում էին հասարակական հաստատութեանց մէջ, բոլորովին ազատ ծնողաց իշխանութիւնից և ազդեցութիւնից: Զանազանութիւնը նրանումն է, որ Սպարտացին ստանում էր զինուորական դաստիարակութիւն և դառնում էր հայրենեաց քաջ զինուոր, իսկ մոլդաւացի հայ պատանեակը կրօնական-հասարակական դաստիարակութիւն էր ստանում՝ հասարակութեան ապագայ ընտիր անդամ և լաւ քրիստոնէայ լինելու համար»⁴:

Սակայն իրականում ինչպես Պատուշանի, այնպես էլ հայկական մյուս գաղթօջախներում ստեղծված «Կտրիճվորաց» եղբայրությունները Երզնկայի եղբայրության նման հետապնդում էին ինքնապաշտպանական նպատակներ:

Պատուշանի եղբայրության կանոնադրությունից պարզ է դառնում, որ նրա երիտասարդ անդամները արհեստավորներ ու առևտրականներ են եղել. «Յորմէ Աստուածային ամենառատ օրհնութիւնն և նախախնամական գրութիւնն հանդերձ ստուգիւ սիրով Սուրբ Հոգւոյն ճշմարտի, ծաւալեսցի և հանգիցէ ի վերայ համայնից հայկասէր օրհնեալ ժողովրդոյդ, որք ի յԱստուածախնամ քաղաքս Փօթիշան կայք գետեղեալ՝ վաճառականաց, արհեստաւորաց և առհասարակ օրհնեալ ժողովրդոցդ ամենից»⁵:

Այս եղբայրության անդամները գրեթե նույն պատվիրանները պիտի կատարեին, ինչ որ պահանջվում էր Երզնկայի կտրիճներից՝ օգնել նեղն ընկածին, ամուր պահել քրիստոնեական հավատը, սիրել ծնողներին և նրանց հնազանդ լինել: Այստեղ նաև կտրիճներին կոչ էր արվում նախնիների պես հնազանդ լինել եղբայրության կանոններին. «Ուրեմն՝ և դուք, սիրելի որդիք մեր, համօրէն պատանեակք Աստուածախնամ քաղաքիս Փօթիշանու, պարտիք զհնազանդութիւն և զսահմանադրութիւնս անխափան կատարել, որպէս ի նախնեաց հետէ ունիք ի ձեզ հաստատեալ. որք և պարտիք զժողովդ ձեր յորդոց յորդիս և մինչև ի յաւիտեանս ժամանակաց հաստատուն պահել ի յԱստուածախնամ քաղաքս»⁶:

² Տե՛ս **Լևոն Խաչիկյան**, Երզնկայի «Եղբարց միաբանության կանոնադրությունը», «Տեղեկագիր», 1962, թիվ 6, էջ 367:

³ Տե՛ս «Արարատ» ամսագիր, 1889, թիվ Ե, էջ 387-405:

⁴ Նույն տեղում, էջ 387-388:

⁵ Տե՛ս «Արարատ» ամսագիր, թիվ Ե, էջ 394:

⁶ Նույն տեղում, էջ 397:

Ուրեմն, հայ գաղթօջախներում հայրենի նախնիների օրինակով ստեղծվում էին «կտրիճվորաց եղբայրություններ», որոնց հիմնական նպատակը իրենց ունեցվածքը պաշտպանելն ու թշնամիներին դիմագրավելն էր: Հայտնի է, որ հայկական գաղթօջախների զինվորական կազմավորումները իրենցից մեծ ուժ էին ներկայացնում, և տվյալ երկրի իշխանները հաճախ էին դիմում նրանց օգնությանը:

Տեղեկություններ են պահպանվել հայկական աշխարհագրային ուժերի մասին, որոնք ռուսական և ուկրաինական զորքերի հետ համատեղ կռիվ են մղել թուրքական ու թաթարական հրոսակների դեմ: Այդ միավորումները հնում կոչվել են «Կույս Մարիամի ասպետներ» («рыцари Девы Марии») ⁷:

Լևոն Խաչիկյանը սերտ կապ է տեսնում այդ աշխարհագրային միավորումների և հայ գաղթավայրերում հիշվող «կտրիճվորաց» եղբայրությունների միջև ⁸:

Հայ գաղթավայրերում առևտրի և արհեստների զարգացման հետ միասին սկսում էր ձևավորվել նաև գրական միջավայր: Ի հայտ էին գալիս հայրենի բանաստեղծական ավանդները շարունակող տաղասացներ, որոնցից շատերը կատարում էին կտրիճների գրական պատվերները, ինչպես Հովհաննես Պլուզը և Կոստանդին Երզնկացին էին բանաստեղծում Երզնկայի մանկտավագ-մանկտիների պատվերներով:

Բանաստեղծության մեջ կրոնականի կողքին զարգանում են պանդխտության, սիրո և հայրենասիրական թեմաները:

Ժողովրդի քաղաքական ու տնտեսական վիճակի հետ է կապվում աշխարհասփյուռ հայության երգը՝ պանդխտության թեմաներով բանաստեղծությունները: Մա ժողովրդին հուզող ընդհանրական նյութն էր միջնադարում. այս մասին գրել են և՛ բանաստեղծները, և՛ ժողովրդական երգիչները:

Կապված լինելով հայության կյանքի ծանր վիճակի հետ՝ պանդխտության երգերը աճում ու զարգանում են 15-16-րդ դարերում: Այդ երգերի գրավոր առաջին օրինակները հայ գրականության մեջ կապվում են Մկրտիչ Նաղաշի անվան հետ, որի ստեղծագործությունները լայն տարածում են գտնում և նույնիսկ տեղ գրավում եկեղեցական կանոնական ժողովածուների մեջ:

Այսպես՝ Մկրտիչ Նաղաշը հնչեցնում է պանդուխտի հոգու թախիծն ու ցավը: Նա վշտով ու խղճահարությամբ է նկարագրում տարագիր հայի վիճակը օտար ափերում, ուր չկա «ո՛չ եղբայր, ո՛չ սիրելի, ո՛չ ազգական»: Տաղերգուն ապրված զգացումով է պատկերում պանդուխտի թշվառությունը, օտար, անսիրտ միջավայրը և, իբրև մխիթարություն իր երիտասարդ ունկնդիրներին՝ մանուկ-եղբայրներին, հիշեցնում է կյանքի վաղանցիկությունը՝ կարևորագույնը համարելով հավիտենականի հույսը:

Ամենքս ենք դարիպ, եղբա՛յրք, հայրենի մարդ իսկի չունի,
Հաւասար գնալու ենք մենք, զի այն կեանքն է մեզ հայրենի.
Աստէնս քեզ ճար արա՛, որ անտէն հոգիդ չի տանջի,
զՍուրբքն քեզ եղբայր շինէ ու զհրեշտակքն արա սիրելի ⁹:

Բանաստեղծներից շատերի մոտ պանդխտության երգերը դարձան անհատա-

⁷ Լևոն Խաչիկյան, Հայկական գաղթավայրերը Ուկրաինայում XVI-XVII դարերում, էջ 249:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 249:

⁹ Մարգարիտներ հայ քնարերգության, Երևան, 1976, էջ 184:

կան հույզերի ու ապրումների արտահայտություններ՝ անձնական տառապանքը ներկայացնելով իր ողջ պարզությամբ ու անմիջականությամբ:

Հայ գաղթօջախներում ստեղծագործած տաղերգուներից առանձնակի ուշադրության են արժանի Ստեփանոս Թոխաթցին, Մեծպարոնը, Մարտիրոս Խարասարցին, Վարդան Կաֆացին, Խաչատուր Կաֆացին (Խաչգոռուգը) և ուրիշներ, որոնք ոչ միայն սերտ կապեր են ունեցել «կտրիճվորաց եղբայրությունների» հետ, այլև տաղեր են գրել կտրիճների պատվերներով:

Մենք կանդադարենք այն գործերին, որոնք առնչվում են վաճառականների ու արհեստավորների (կտրիճների) կյանքին ու գործերին, նրանց ապրած ժամանակին:

Ժամանակի պատմաքաղաքական հարաբերությունների, ինչպես նաև Ստեփանոս Թոխաթցու աշխարհայացքի մի քանի գծերի բացահայտման տեսակետից ուշագրավ ստեղծագործություն է «Ոտանաւորաբար ասացեալ ի Ստեփանոս Թոխաթցի իրիցուէ ի վերայ վաղամեռիկ եղբոր և հարազատին իւրոյ տէր Յակոբ սրբասընունդ քարտուղար և բանիբուն քահանայի, տարածամ վախճանելոց ի տիս մանկութեան» սգո երգը¹⁰:

Այստեղ հետաքրքիրն այն է, թե Թոխաթցին ինչի համար է գովաբանում եղբորը, ինչն է ամենից շատ գնահատում նրանում: Հանձին Հակոբի նա առաջին հերթին արժեվորում է հայ դպրության անխնջ մշակին:

Ապա բանաստեղծը շեշտում է եղբոր եկեղեցասիրությունը, այն, որ նա որպես «բարի հովիվ» սատար է եղել պանդուխտներին, այրիներին, որբերին, եղել է խոնարհ ու «հեզ», միաժամանակ «ժիր» ու «արի»:

Առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի Ստեփանոս Թոխաթցու երկու բանաստեղծությունները՝ գրված վաճառականներ Կարապետի և Ախիճանի մահվան առթիվ¹¹: Սրանք ևս, ըստ հեղինակի, «սիրելի են ամեն մարդկանց», «աստուածաւեր» են, մարդասեր, ծնողասեր, գրասեր և այլն:

Իրենց գործունեության ընթացքում զոհվում են այս երկու կտրիճները՝ մեծ ցավ պատճառելով հարազատներին, ընկերներին, ճանաչողներին:

Բանաստեղծը մեծ ցավով ու ափսոսանքով է հիշում վաճառական Կարապետի մահը.

Ո՛վ Կարապետ, դու գրկարդաց,
Անուանի մէջ կտրճուրաց,
Արդ կապեցաւ ճարտար լեզուդ,
Գրքերդ ամէն անտէր մնաց¹²:

Եղբրական էր նաև «իմաստուն վաճառական» Ախիճանի մահը: Նա, որ սիրելի էր հայրապետների, վարդապետների, ծերերի, կանանց, փոքրերի, առհասարակ բոլորի համար, զոհվում է ծովահենների հարձակումների ժամանակ:

¹⁰ Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը, հտ. Ա, աշխատասիրությամբ Հ. Սահակյանի, Երևան, 1986, էջ 501:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 519-528:

¹² Նույն տեղում, էջ 520:

Պատմական առումով այս բանաստեղծությունների մեջ առավել հետաքրքիր են այն տեղեկությունները, որ Թոխաթցին տալիս է Կաֆայի վաճառականների գործունեության ու դրա հետ կապված վտանգների մասին: Ոտանավորներից տեղեկանում ենք, որ Կարապետն ու Ախիճանը եղել են «կտրիճվորաց եղբայրությունների» անդամներ: «Մօրօքն թուխ» այս կտրիճները գոհվում են օտար ափերում՝ «զեղբարքս ամեն ի լաց» թողնելով:

Այս երկու ոտանավորները լավագույնս արտացոլում են հայ գաղթօջախներում ստեղծված «կտրիճվորաց եղբայրությունների» գործունեության, կտրիճների կյանքի պատկերները:

Խտրշա մանկան նահատակության պատմությունն ամփոփված է 16-րդ դարի բանաստեղծ Մեծպարոնի մի ոտանավորի մեջ՝ «Տաղ Խտրշայ մանկան, որ Մարգուան քաղաքն է նահատակեալ»¹³: Այս բանաստեղծի մասին քիչ տեղեկություններ են հայտնի:

Կարծիքներ կան, որ Խտրշայի նահատակությունը տեղի է ունեցել 1541 թ., իսկ հեղինակն էլ այն ներկայացնում է որպես ժամանակակից¹⁴:

Մեծպարոնը իր տաղում նկարագրում է հայ ազգի վիճակը այն ողբերգական ժամանակներում, երբ «մենք թագաւոր չունիմք օծած, ոչ առաջնորդ ի վերայ խելաց», երբ տաճիկները ամեն կողմից խոցում էին ինչպես «թինաւոր օձ դառնացած»: Այդ ժամանակ հայտնվում է բոլորի հույս ու ապավեն Խտրշա մանուկը:

Այս Խտրշան, մանուկ գոված,
Աղէկ կտրիճ անուն ելած,
Ոնց որ մտաւ ի Մարգուան,
Շուն չի մնաց, որ զնա չի խած¹⁵:

Նա հայտնվում է իբրև մի լույս խավարի մեջ և նահատակվում հանուն հավատի՝ անձնուրացության և քաջության ոգի արթնացնելով հայոց ազգի մեջ: Այս հերոսի մեջ միաժամանակ տեսնում ենք հեթանոսական կտրիճ-մանուկին և քրիստոնյա նահատակին: Այսինքն, հավատի համար գոհվողը իր կյանքը պիտի գոհի նաև հայրենիքի համար, ինչպես Սուրբ Կարապետը՝ Վահագնի քաջությամբ ու հզորությամբ օժտված:

Բազմաթիվ են ուշ միջնադարի այն բանաստեղծները, որոնց տաղերում հանդիպում են մանուկ-կտրիճ քնարական հերոսը և ընթերցող եղբայրները: Հիշյալ տաղերում գովերգում են անձնագոհությունն ու քաջությունը, ազնվությունն ու խիղճը:

Հայրենասեր տաղերգուները գիտակցում են, որ տարագիր հայությունը նախ պիտի ճանաչի իր գիրն ու գրականությունը, իմանա նախնիների պատմությունը, որպեսզի կարողանա դիմանալ ամեն տեսակ փորձության:

16-17-րդ դարերի հայ բանաստեղծությունը իր վրա կրում է ինչպես տաղերգության, այնպես էլ ժողովրդական բանահյուսության ազդեցությունը: Միրո, բնության և ուրախության թեմաները նոր որակ են ստանում ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծ-

¹³ Նույն տեղում, էջ 265-275:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 690:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 267:

ների ստեղծագործություններում:

16-րդ դարի բանաստեղծ Մարտիրոս Խարասարցու սիրո և ուրախության երգերը բավականին մոտ են տաղերգության լավագույն նմուշներին: Երգչի սիրո պատմությունը շատ տխուր է ու թախծալի, նրա սիրտն անհամբեր է դարձել, իսկ սիրուհին տանջում է թողնելով «աչերս ի լաց»: Բանաստեղծը դառնացած գրում է.

Ջանացի պաքնել զնա,
Նա իւր շներն զիս ի խած¹⁶:

Այս տողերը հիշեցնում են Քուչակի հետևյալ հայրենը.

Ի՞նչ անեմ, կամ ի՞նչ լինիմ,
Կամ թէ ի՞նչ ունիմ կատարած,
Հա՛յ վա՛հ, իմ սիրած եարն,
Զէտ կատղած շուն զիս է խած...¹⁷

Մարտիրոս Խարասարցին սիրո բանաստեղծություններից բացի ունի գինու և ուրախության հրաշալի երգեր, որոնց մեջ դիմում է մարդկանց՝ բարեկամներին, ալևորներին, Մանուկ-կտրիճներին և այլոց, որ նրանք վայելեն անապական գինին.

Ճերմակ մօրուք շատ ալևոր,
Մանուկ ընտիր և ձիաւոր,
Յայնժամ ամէն սէր միաւոր.
Անուշ խմենք, քաղցր և յորդոր¹⁸:

Բանաստեղծը խրախճանքի սեղանին հավաքված, «մտրուպ-գուսանին» ունկնդրող «եղբայրքին» խորհուրդ է տալիս. «Միրով խմելն, եղբայրք, լաւ է»¹⁹:

16-րդ դարի մի այլ բանաստեղծ՝ Ստեփաննոս Կեղեցին, իր «Ոտանաւոր վասն կանանց խաբէութեան, ամենայն մարդոյ օգուտ»²⁰ երգի մեջ մանուկ-կտրիճներին հորդորում է հեռու մնալ «զաչերն ծարուրած» կանանցից, նրանց հետ մտերմությունը համարում է վտանգավոր.

...Մանուկ որ ի նա հայի,
կու լինայ քան զխելագարած,
Աչօք և ունօք կանեն,
կու հանեն զմանկտիքն ի խելաց²¹:

Ինչպես տեսնում ենք, 16-17-րդ դարերի հայ բանաստեղծությունն իր վրա կրում է ժողովրդական մտածողության կնիքը: Գրեթե բոլոր բանաստեղծները իրենց սիրո,

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 176:

¹⁷ Նահապետ Քուչակի բանաստեղծական աշխարհը, Երևան, 2001, էջ 536:

¹⁸ Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը, հտ. Ա, էջ 149:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 157:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 371:

²¹ Նույն տեղում, էջ 373:

գինու և խրախճանքի երգերը հորինելիս օգտագործել են հայրենների և միջնադարյան ժողովրդական երգերի բանաստեղծական հնարանքները:

Ժողովրդի մարդ է Մարգվանցին, և նրան ևս հարազատ են ժողովրդական- բանահյուսական մտապատկերները: Բանաստեղծը «Տաղ սիրոյ Մարգուանցի ոմն ասացեալ»-ի մեջ հյուսում է իր տառապագին սիրո պատմությունը: Երգչի հառաչանքի ու տառապանքի պատճառը Մենենտ խաթունի սերն է: Մարգվանցին իր չքնաղ սիրուհուն համեմատում է վարդի թերթիկի, «աշնան նոր լուսնկայի» հետ և որ «մինչև ի մահ ի դատաստան» չի հրաժարվի նրանից: Հեքիաթների հերոսների նման նա պատրաստ է նույնիսկ գոտեմարտելու սիրածի երկրպագուների հետ՝ նրա սերը նվաճելու համար:

Զքեզ այլ ինձմէ զատ ո՞ւմ կուտան,
Ես՝ Մարգվանցիս քո ծառան,
Թող գանք՝ դպչինք զէտ քաջունանք,
Տեսնունք, թէ որս ենք փեհլիւան²²:

Մարգվանցին միջնադարի մեծ սիրերգու Հովհաննես Թլկուրանցու նման իրեն «խն» է անվանում: Նրա՝ սիրուհուն բնութագրող մի քանի տողերը («Ի քո սիրուն կրակն անկայ», «Զձեռքդ ու ոտքդ դնես հինայ») հիշեցնում են հանճարեղ նախորդի «Տաղ Յովհաննէսի վասն սիրոյ»²³ բանաստեղծության անգուգական պատկերները:

Մարգվանցին Մենենտ խաթունի և իր սիրո պատմությունը համեմատում է «Յովհաննէսի և Աշայի» ժողովրդական սիրավեպի հետ:

Մարգվանցիս է քեզ ծառա,
Քան զՅովհաննէսն այլ խն եղայ,
Քան զԱշային սէրն այլ առակ,
Ի քո սիրուն կրակն անկայ²⁴:

Տաղերգության ազդեցությունն ավելի զգալի է 16-րդ դարի բանաստեղծ Մինասի ստեղծագործությունների վրա: Զանազան աղբյուրներից այդ հնարանքները նրա գրչի տակ հանդես են գալիս նոր համադրություններով և մի առանձին հմայք հաղորդում ոտանավորներին: Օրինակ՝ Մինասի «Տաղ գեղեցիկ ուրախութեան»²⁵ բանաստեղծության մեջ սիրուհու «ունքերը կամար են, աչքերը՝ «ծօլ-ծօլ»»: Այդ գեղեցկության հմայքին չի դիմանում «խն» երգիչը:

Ուներդ է կամար,
Ես խն ու խումար,
Քու ծօլ ծօլ աչերուդ համար.
Այլ չեմ դիմանար,

²² Նույն տեղում, էջ 311:

²³ Տե՛ս Հովհաննես Թլկուրանցի, Տաղեր, Երևան, 1960, էջ 217:

²⁴ Ու՛շ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը, հտ. Ա, էջ 310:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 408:

Քու սիրուդ համար,
Բարակ նայելուդ համար²⁶:

Այստեղ, թերևս, տեսնում ենք հայրենների և Թլկուրանցու ստեղծագործության հեռավոր արձագանքները:

Մինասը երբեմն զարմանալի ճաշակ է հանդես բերում պատկերավոր խոսքի մեջ: Վերոհիշյալ բանաստեղծության մեջ նա կերտում է իր սիրուհու հրաշք կերպարը՝ հասակը համեմատելով «սալվի» ծառի, քայլքը՝ կաքավի հետ.

Երեսդ է պայծառ,
Պոյդ է ֆիդան,
Ծառ ծոցիդ միջի անճաղ թակնար²⁷:

Նույն ձևով է սիրուհուն զովաբանում այդ դարաշրջանի մի անհայտ բանաստեղծ «Տաղ սիրոյ առ սիրելին» ոտանավորի մեջ.

Առաւօտուն կանուխ, կանուխ,
Եարս ի պաղչան քաղէր անուխ,
Ինքն սպիտակ, աչվին է թուխ
Իմ տուն, խօրօտիկ, պապու տուն²⁸:

Այստեղ տեսնում ենք թուխմանուկյան որոշ արձագանքներ: Արդեն նկատել ենք, որ հայրեններում քնարական հերոսը պատկերվում է թուխ աչքերով, թուխ մազերով, թուխ ունքերով, կամ անվանվում է Թուխ մանուկ, Թուխ կտրիճ կամ պարզապես Թուխ և առնչվում է նախաքրիստոնեական «Թուխ Մանուկի» պաշտամունքի հետ:

Այս առումով ուշադրության է արժանի մեկ այլ անհայտ սիրո երգչի բանաստեղծությունը՝ «Տաղ սիրոյ» վերնագրով, որը տարբերվում է նույն ժամանակաշրջանի մյուս երգերից: Այս երգի քնարական հերոսը օտար երկրից եկած կտրիճն է, որի հոգին այրվում է սիրուց:

Բանաստեղծը նրբորեն բացում է «Ղարիպ կտրիճի» սրտի գաղտնարանը. սիրածի սերն ու կարոտն են նրան հանել քաղաքից.

Յիս անճայ խեղճ բաներ եղեր է,
Խեղճ այն է, որ լալով քաղքէն ելեր է,
Անճայ դարիպ կտրիճ հասրաթ մեռեր է,
Հոգիս կու ցաւի՝ դարիպ մի ասեր է²⁹:

Այս վերջին տողը զարմանք է հարուցում իր հուզականությամբ, այն արտահայ-

²⁶ Նույն տեղում, էջ 408:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 411:

²⁸ Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը, հտ. Բ, աշխտ. Հ. Սահակյանի, Երևան, 1987, էջ 641:

²⁹ Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը, հտ. Ա, էջ 346:

տում է երգչի վերաբերմունքը պանդխտության նկատմամբ:

Բանաստեղծը զարմանալի նրբությամբ է պատկերում սիրահար կտրիճի սիրո տազնապները: Միրով է բռնկված նրա հոգին: Միրուհու ամեն մի խոսք խոցում է «ղարիպուկ կտրիճի» սիրտը, աչքերի, ունքերի խաղը տարել է նրա խելքն ու միտքը: Միրահարի «արյունով» են ներկված լեռները, կրակ է ընկել նրա ներսը և այրում է հոգին: Նա հուսահատ դիմում է սիրած կնոջը.

Զքո արածն չէ արեր հարամի,
Աչքնին կու խաղա, կասեր հալամի,
Կրակն անկեր կերի, մեկ մահալամի,
Բայց ան մեկին հառաչն անանց ալամի³⁰:

Միակ հանգստությունը, որ բերում են կտրիճի սիրահար սրտին, Թլկուրանցու տաղերն ու Խաթայի խաղերն են.

Մեկ Ղարիպուկ կտրիճ եղեր սավտայի,
Նայ կասեր, թե՛ գիտեմ, և ես չավտայի,
Տաղեր Թուրկուրանցի, խաղեր Խաթայի,
Ասող էր ու գրող նման Յովբալի³¹:

Բանաստեղծի ակնարկը հուշում է, որ Թլկուրանցու տաղերը ոչ միայն սիրված են եղել միջնադարում, այլև սիրահարների շուրթերին իբրև աղոթք են հնչել:

Սալաձորցին ևս ունի իր սիրո պատմությունը, ինչը մեզ տեղեկություններ է տալիս նրա սիրուհու և իր սիրո թաքուն հրապույրների մասին: Հիշյալ բանաստեղծություններում երգիչը կարծես սրտաբաց գրուցում է սիրուհու հետ, նրան է պատմում իր սիրո պատճառած ուրախություններն ու վշտերը, կարոտն ու երազանքը: Ոչ թե ուրիշների մոտ է գովաբանում նրան, այլ հենց իրեն է ասում, թե որքան խելացի է ու գեղեցիկ: Այս մտերմիկ տոնը բնորոշ է առհասարակ ժողովրդական ստեղծագործություններին. Սալաձորցին կարողանում է հմտությամբ օգտվել հայրենների բանաստեղծական հնարաններից: Նա պատկերում է իր սիրուհու արտաքինը. «ուները» համեմատում է աղեղի կամ կամարի հետ, հասակը՝ «սալվի» ծառի հետ:

Հիշյալ սիրո երգերում հանդիպում ենք մուրազատու Սուրբ Կարապետին, որից սիրուհու սիրտը նվաճելու կամք է հայցում բանաստեղծը.

Ալի փետայ եղաւ դարդ մը,
Ազգուլն այսօր տեսայ, եղայ դիւանայ,
Սուրբ Կարապետ, դու ինձի երատում արա,
Ուղիղ սրտով կանչէ ի նա, յիմանայ³²:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 347:

³¹ Նույն տեղում, էջ 346:

³² Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը, հտ. Բ, էջ 389:

Քննարկված սիրային երգերից տարբերվում են Երեմիա Քյոմուրճյանի ստեղծագործությունները: Այս բանաստեղծից մեզ հասել են մի քանի երգեր, որոնցից երկուսը սիրային են («Երգ սիրոյ» և «Ի վերա սիրո և ուրախութեան»³³): Քյոմուրճյանն «Ի վերայ սիրո և ուրախութեան»-ի մեջ քիչ է դիմում սիրուհու արտաքինի նկարագրությանը և ավելի ջերմ տողերով խոսում է սիրո վայելքի մասին, իսկ «Երգ սիրո» բանաստեղծության մեջ նա ավելի շատ սիրած կնոջ գեղեցիկ արտաքինն է նկարագրում:

Առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի Երեմիա Քյոմուրճյանի «Ի վերայ ջրոյ» միևնույն խորագրով երեք բանաստեղծությունները: Դրանք «Տաղ ջրի վրա է ասացեալ» ժողովրդական երգի մշակումներ են: Այդ մասին վկայում է Ասատուր Մնացականյանը. «Ծանոթագրվող երգը, դեռևս 18-րդ դարում, բանաստեղծ Երեմիա Քյոմուրճյանի (Երեմիա Չելեպի) կողմից ենթարկվել է մշակման՝ հիմք դառնալով երեք գողտրիկ նոր ու թարմ բանաստեղծների»³⁴:

Թե՛ Քյոմուրճյանի մշակումներում և թե՛ ժողովրդական տարբերակներում հիմնական գաղափարն այն է, որ ջուրն անգնահատելի բարիք է մարդու համար, նա է շունչ ու կենդանություն տալիս աշխարհին, գեղեցկացնում կյանքը: Ժողովրդական տարբերակներում այս գաղափարն արտահայտվում է ջրի և մարդու միջև իբրև տեղի ունեցած երկխոսությունների միջոցով: Քյոմուրճյանի բանաստեղծություններից միայն մեկում է պահպանված այս հնարանքը: Մյուս երկուսում հեղինակն իր անունից է փառաբանում ջուրը, գովերգում նրա կենարար ուժը, սակայն այն տպավորությունն է ստեղծվում, թե երգիչը դիմում է բանական էակի.

Թե՛ գայլք չես խղճար, շատ ցաւ քո նիզան,
Խեղճ նագենի վարդն իմ պատուական,
Որ եղեր եմ ես տէրտէն սերկէրտան,
Դու իսթիգայով քալես մանէման³⁵:

Այս և նման ուրիշ հատվածներ առանձին վերցրած սիրո երգն են հիշեցնում, ուր սիրահարը դիմում է «ծիծաղման ծփացող» ջրին՝ իր՝ նորատունկ վարդի պես «ֆիդան» սիրուհուց լուր ստանալու.

Ես քո խապարիդ եմ լաց 'ւ ի ֆիդան,
Դու ծիծաղելով ճեմես ծածանման,
Ես կու հարցանեմ զվարդն իմ սիրական,
Դու իսթիգայով ծփիս ծիծաղման³⁶:

Ինչպես հայրենների մեջ, այնպես էլ այստեղ նկատելի են նախաքրիստոնեական «Թուխ Մանուկ» աստվածության և ջրի պաշտամունքի հետավոր արձագանքները: Հասմիկ Սահակյանը հետևյալ կարծիքն է հայտնում այս առիթով. «Կառուցվածքով ժողովրդականին ավելի մոտիկ է երրորդ երգը: Հեղինակն այստեղ հանդես է գալիս

³³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 444-445:

³⁴ Ա. Մնացականյան, Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, Երևան, 1956, էջ 494:

³⁵ Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը, հտ. Բ, էջ 448:

³⁶ Նույն տեղում:

ժողովրդական երգի «Թուխ Մանուկի» դերում և զրուցում ջրի հետ: Այստեղ ևս շեշտվում է ջրի կենարար ուժը, սակայն Քյոմուրճյանը երկխոսության հնարանքն օգտագործում է նաև կյանքի ու շրջապատի նկատմամբ իր հույզն արտահայտելու համար: Ջուրն այս երգում սուրհանդակ է, որին բանաստեղծն առաքում է հարազատներին, սիրեցյալներին, ողջ աշխարհին իր ցնծությունն ու ողջույնը հաղորդելու»³⁷:

Խնջույքների ժամանակ հայ կտրիճ-մանկտիները հաճույքով են ունկնդրել երգիչ Աստվածատուրի՝ այգու, խաղողի և գինու մասին բանաստեղծություն-ձոնը: Երգիչն իր «Տաղ և գովասանք...»-ի մեջ պատկերում է այգու տնկումն ու ծաղկումը, պտղաբերումը, երբ «ճուղք արձակել մանր ու բար, խաղողն ի կախ թուխ, սպիտակ», ապա տեսնում ենք «պտուղն ի վառ դեմ արևուն», իսկ երբ մոտենում է աշունը, այգեգործները հնձաններում հավաքում են խաղողի բերքը, լցնում են ամանները, ապա.

Մանկտիք խմեն քեզ համարձակ.
... Ա՛յ լից ու տուր, ա՛յ լից ու տուր
Զանուշ գինին անապական³⁸:

Ուշագրավ է, որ նման նկարագրությունների հանդիպում ենք նաև ժողովրդական երգերի մշակումներում.

Ողկոյգ հառողն հասեալ է,
Թուխ և սպիտակ կախեալ է
Կարաս գինով լցեալ է...³⁹

Գրականության և արվեստի զարգացման, հայ կյանքի բարելավման հետ միասին հայ գաղթօջախներում մշակվում են ծրագրեր Հայաստանի ազատագրության և հայկական անկախ պետականության ստեղծման համար: Հատկապես պետք է հիշենք Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում Շահամիրյանների ազգանվեր գործունեության մասին:

1772 թ. Մադրասում Հակոբ Շահամիրյանի ջանքերով տպագրվում է Մովսես Բադրամյանի «Նոր տետրակ, որ կոչվում է հորդորակ» աշխատությունը, որտեղ հայ բնաշխարհը և պատմական անցյալը ճանաչելու հիմքի վրա բարձրացված են համայն հայության միասնականության, նրա քաղաքական արթնացման և ազգային-ազատագրական պայքարի կազմակերպման խնդիրները: «Նոր տետրակի» մեջ արտահայտված գաղափարները համահունչ են միջնադարյան «կտրիճվորաց միությունների» ծրագրերին:

Այսինքն՝ բոլորի մոտ նպատակը մեկն է. կտրիճ երիտասարդներին սթափեցնել «վեհերոտ և անհոգ թմրությունից», ոգևորել նախնիների քաջագործություններով և հպարտությամբ և, որ ամենակարևորն է՝ նախապատրաստել անհուն պատվախնդրությամբ ու սիրով պաշտպան կանգնելու հարազատ երկրին ու ժողովրդին: «Նոր

³⁷ **Զ. Սահակյան**, Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը, էջ 234:

³⁸ Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը, հտ. Ա, էջ 75:

³⁹ **Ա. Մնացականյան**, Հայ միջնադարյան ժողովրդական երգեր, էջ 178:

տետրակում» հեղինակը դիմում է կտրիճներին.

Ծաղկափթիթ, նորաբողբոջ ո՛վ կտրիճներ, պատրաստ եղեք,
որ մեր Տիրոջ օգնությամբ ձեզ փրկագործեք
Ու մուտք գործեք զվարճալի և բերկրալի Արարատյան
դրախտը մեր եղեմակերպ,
Քանզի շատերն են վկայում, որ դրախտը աստվածային
եղել է մեր հայրենիքում,
Որովհետև, ինչպես ասվեց դեռ վերնում, Եփրատը և ուրիշ գետեր
այստեղից են ակունք առնում⁴⁰:

Ապա կտրիճներին կոչ է արվում՝ «գնալ հետքով մեր հայրերի, նախնիների», ու
րոնք հանուն ազգի զենք են վերցրել և վրեժխնդիր եղել իրենց ոսոխներից:

Հետաքրքիրն այն է, որ այստեղ «կտրիճն» ու «նահատակը» նույն կերպ են ընկալ-
վում.

Եվ միգուցե այդ տեսնելով՝ պատկառեին իմ որդիներն հուսակտուր,
Գիտակցեին, թե այդ ինչքան անբավ արյուն թափվեց, քանիսը
հանուն ինձ դարձան խիզախ նահատակներ,
Խուսափում եմ այստեղ հիշել անունն ուրիշ կտրիճների,
որոնց հանգույն հիմա չունեմ...⁴¹

«Նոր տետրակում» այն միտքն է արտահայտվում, որ հայրենիքը պետք է սիրել
արյունով, սրտով և պատրաստ լինել նրա համար անգամ նահատակվելու. «Երանի
թե ազգը մեր մի օր խորհեր նահատակի նման գոհվել արիաբար...»⁴²:

«Նոր տետրակի» հեղինակը մեծ հայրենասերի ոգով արիության կոչ է անում ե-
րիտասարդ կտրիճներին՝ մատնանշելով պատվաբեր այն ուղին, որ ավանդված է
անձնագոհ քաջ նախնիներից.

Ահա ինչու քաջամարտիկ և աննկուն տղամարդիկ նախընտրում են
միանգամից գոհվել որպես նահատակներ,
Քան ամեն օր հազար անգամ մահը տեսնել թշնամական
արհավիրքից, անել վշտից,
Որովհետև մտածում են նրանք այսպես. «Այսօր թե վաղը
բոլորս էլ մեռնելու ենք, ինչպես որ կարգն է բնական,
Ապա, ուրեմն, ավելի լավ է քաջաբար մեկից մեռնել
քան այսպիսի թշվառությամբ մի կերպ ապրել»⁴³:

Այս տողերը բնութագրական են ընդհանրապես հայ քնարեգության մեջ հանդի-
պող կտրիճ-մանուկ-ֆետայ քնարական հերոսին:

⁴⁰ Մովսես Բաղրամյան, Նոր տետրակ, որ կոչվում է հորդորակ, Երևան, 1991, էջ 42:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 43:

⁴² Նույն տեղում, էջ 36:

⁴³ Մովսես Բաղրամյան, Նոր տետրակ, որ կոչվում է հորդորակ, էջ 36:

Բանահյուսությունից և քնարերգությունից ավանդված քաջության, անձնագոհության, պատվախնդրության ու նահատակության ոգին մեր ժողովրդի մեջ անցել է սերնդեսերունդ և պարտավորեցնում է ապրել պատվով ու արյան կանչին հավատարիմ:

Ինչպես տեսանք, ուշ միջնադարյան հայ բանաստեղծության մեջ ևս հանդիպում է կտրիճ-մանուկը՝ անձնագոհ երիտասարդը, որը ճշմարիտ հայրենասիրության, քաջության, նվիրումի ու սիրո, ինչպես նաև սուրբ գործի համար նահատակվողի խորհրդանիշն է:

Ինչպես նշեցինք, հայ գաղթավայրերում ստեղծվում էին «կտիճվորաց եղբայրություններ», որոնք Երզնկայի և ուրիշ եղբայրությունների նման ունեին իրենց ծրագիրն ու կանոնադրությունը: Ուրեմն, չնայած հայ ժողովրդի դաժան ճակատագրին, Հայաստանից դուրս, հեռավոր գաղթավայրերում շարունակում էր ապրել հայ ոգին, և հայ բանաստեղծությունը հնչում էր իբրև կարոտի, սիրո ու հայրենասիրության երգ: